

Etički i drugi izazovi kod istraživanja koja se provode pomoću interneta

Današnja istraživanja se sve više provode pomoću interneta (engl. *Internet-mediated research*). Takva istraživanja uključuju prikupljanje podataka o ljudima, a koja koriste Internet i povezane tehnologije (British Psychological Society, 2017). Iako na prvi dojam, korištenje interneta u provedbi istraživanja predstavlja jednostavan način za prikupljanje podataka, takav oblik provedbe istraživanja može dovesti do različitih etičkih i drugih prijevora. Stoga, pri korištenju interneta u provedbi istraživanja, istraživači moraju obratiti pažnju na sljedeća etička pitanja i preporuke koji se nalaze u nastavku ovog dokumenta (**Tablica 1.**) te upute za sastavljanje **informiranog pristanka**. Važno je za napomenuti da su ovdje navedeni samo neki od značajnih i učestalih izazova s kojima se istraživači mogu susresti. S ovim dokumentom nije obuhvaćen cijeli spektar potencijalnih prijevora koji postoje u provedbi istraživanja putem interneta. Ovaj dokument će se ažurirati s vremenom, kako bi obuhvatio i buduće značajne izazove.

Na kraju dokumenta nalaze se primjeri mrežnih alata koji su u skladu s dobrom istraživačkom praksom.

Tablica 1. Sažetak glavnih etičkih i drugih prijevora koja treba uzeti u obzir kad se planira, provodi ili procjenjuje istraživanje koje se provodi pomoću interneta

Načelo	Razmatranje
1. Poštivanje autonomije, privatnosti i dostojanstva pojedinaca i skupina	<p><u>Razlikovanje javnog i privatnog</u> – U kojoj mjeri se potencijalni podatci dobiveni iz internetskih izvora mogu razvrstati u privatnu ili javnu domenu.</p> <p><u>Valjani pristanak</u> – Kako osigurati dobivanje valjanog, provjerljivog pristanka za sudjelovanje u istraživanju.</p> <p><u>Povjerljivost</u> – Procjena razine rizika vezane za povjerljivost podataka ispitanika i kako ih svesti na minimum i/ili informirati ispitanike o tim rizicima, osobito u slučajevima kad mogu potencijalno dovesti do štetnih učinaka.</p> <p><u>Anonimnost</u> – Kako osigurati da ispitanici ostanu anonimni i ne mogu se prepoznati.</p> <p><u>Obmana</u> – Kako osigurati postupke kojima će ispitanici dobiti odgovarajuće informacije o cilju i namjerama istraživača.</p> <p><u>Odustajanje</u> – Kako osigurati postupke koji dopuštaju ispitanicima postupanje u skladu s njihovim pravima na odustajanje od istraživanja i brisanju podataka (pravo na zaborav).</p> <p><u>Autorska prava</u> – Problemi s autorskim pravima i vlasništva nad podacima; kada treba tražiti dopuštenje za korištenje potencijalnih izvora podataka.</p>

<p><u>2. Akademski integritet</u></p>	<p><u>Razine kontrole</u> – Kako smanjena razina kontrole može utjecati na znanstvenu vrijednost istraživanja i kako na najbolji način povećati razine kontrole.</p>
<p><u>3. Društvena odgovornost</u></p>	<p><u>Narušavanje društvenih struktura</u> – U kojoj mjeri predloženi postupci istraživanja i diseminacije mogu ometati ili naštetiti različitim skupinama u društvu</p>
<p><u>4. Smanjenje potencijalnih štetnih učinaka samog istraživanja</u></p>	<p><u>Smanjenje štetnih učinaka za ispitanike</u> – Kako svaki od navedenih problema može dovesti do potencijalne štete, i koji su najbolji postupci za smanjenje štete.</p> <p><u>Smanjenje štetnih učinaka za istraživače</u> – Kako svaki od navedenih problema može dovesti do potencijalne štete za istraživače i/ili ustanove, i koji su najbolji postupci za smanjenje takve štete.</p>

Literatura:

British Psychological Society (2017). <https://www.bps.org.uk/guideline/ethics-guidelines-internet-mediated-research>

1. Poštivanje autonomije, privatnosti i dostojanstva pojedinaca i skupina

Razlikovanje javnog i privatnog

Internet je medij koji se neprestano razvija, i u kojem nije uvijek lako odrediti koje internetske prostore ljudi doživljavaju kao privatne, a koje kao javne, gdje im neće smetati ako ih se promatra ili analizira. Utvrđivanje razlike između javnog i privatnog na internetu nije u cijelosti dihotomno, osobito stoga jer se percepcije ljudi o privatnosti mogu razlikovati. Primjerice, u određenim prostorima na internetu korisnici mogu očekivati da će ih tamo promatrati samo određena publika, primjerice u posebnim grupama na društvenim mrežama.

Nadalje, određena komunikacija koja se smatrala ranije privatnom može kasnije postati javna, i obrnuto. Na primjer, možda je netko nešto objavio na profilu na društvenim mrežama koji kasnije u neko doba postaje javan kada se postavke privatnosti promijene. Drugi je primjer kada materijal za koji korisnik misli da ga je izbrisao zapravo ostaje zadržan negdje u javno dostupnom arhivu.

Iako se velik dio internetske komunikacije često smatra javnim zbog vidljivosti, sljedivosti i trajnosti takve komunikacije, nije uvijek očito da li je slobodno korištenje takvih podataka u istraživačke svrhe i etički prihvatljivo. Ta pristupačnost i relativna trajnost tragova ljudi na internetu postavlja probleme koji nisu prisutni na isti način u izvanmrežnim kontekstima koji su općenito prolaznijeg karaktera.

Istraživači trebaju biti svjesni da ispitanici mogu smatrati svoju dostupnu internetsku aktivnost privatnom unatoč pristanku na uvjete koje su im ponudili pružatelji internetskih usluga. Važno je **provjeriti na što su točno korisnici pristali kad su prihvatili uvjete korištenja** za neku mrežnu stranicu. Razumno je pretpostaviti da ti uvjeti korištenja **ne uključuju** generalnu suglasnost za bilo koga da koristi podatke korisnika u bilo kakve istraživačke svrhe.

Nadalje, pružatelji usluga i korporacije mogu objaviti podatke koji potencijalno identificiraju pojedince, a da sam pojedinac nikada nije očekivao niti pristao da će ti podatci postati javni. O tome također treba voditi računa.

Mišljenja su podijeljena o tome jesu li materijali objavljeni na javno dostupnim internetskim prostorima, koji su lako dostupni svima, (npr. društvene mreže, forumi, grupe za raspravu, blogovi itd.) zaista nešto što bi trebalo automatski smatrati javnim.

Ako nije jasno jesu li neki podatci s interneta „u javnoj domeni“ ili ne, istraživači trebaju razmotriti perspektivu, percepcije i stavove korisnika čiji podatci i objave se žele koristiti u istraživanju, kao i mogućnost da bi analiza tih podataka mogla imati potencijalni štetni učinak za ispitanike. Takav je pristup važan i za promišljanje o ishodu valjanog pristanka za sudjelovanje u istraživanju. Kontaktiranje moderatora ili administratora neke internetske grupe može biti dobar pristup za rješavanje tih pitanja.

Ako je razumno očekivati da na nekom internetskom prostoru korisnici vjerojatno nemaju percepciju i/ili očekivanja o privatnosti (ili ako se smatra da znanstvena/društvena vrijednost i/ili valjanost istraživanja opravdavaju promatranje koje nije najavljeno), uporaba podataka s interneta bez dobivanja valjanog pristanka može biti opravdana.

Međutim, u takvim je slučajevima osobitu pozornost važno posvetiti osiguravanju povjerljivosti, što se postiže anonimizacijom podataka. Što je veća mogućnost kršenja anonimnosti i povjerljivosti koja bi mogla naštetiti ispitanicima u okviru određene istraživačke metodologije, potreba za valjanim pristankom je veća.

Ključni princip u istraživanjima koja se provode pomoću interneta, kao i u drugim istraživanjima, jest osigurati provedbu etičkih postupaka i zaštitnih mjera na način da budu proporcionalne razini rizika i potencijalnih štetnih učinaka za ispitanike.

Valjani pristanak

Valjani pristanak ispitanika treba ishoditi u svim situacijama kad se ne može sa sigurnošću tvrditi da se internetski podatci nalaze „u javnoj domeni“ ili kad se ne može reći da je prikryeno prikupljanje podataka opravdano ciljem istraživanja. Važno: Npr. pristanak korisnika na Uvjete korištenja društvenih mreža, ne znači ujedno i pristanak na sudjelovanje u istraživanju ili dijeljenje podataka za istraživanje.

Načelo sudjelovanja u istraživanju temeljem valjanog pristanka podložno je osobitim situacijama na internetu. Naime, dobivanje valjanog pristanka za sudjelovanje u istraživanju podrazumijeva i provjeravanje određenih obilježja ispitanika (npr. određene minimalne dobi ispitanika), što se na internetu teško može postići.

Pristanak ispitanika u anketama koje se provode putem interneta

Kad je riječ o upitnicima koji se provode putem interneta, neki smatraju da je samo popunjavanje ankete zamjena za valjani pristanak. **Međutim, preporuka je slijediti dobru istraživačku praksu i ishoditi eksplicitni pristanak ispitanika.**

Primjerice, na prvoj stranici online ankete stavlja se okvir koji ispitanici trebaju označiti kako bi naznačili da su pročitali i razumjeli ključne informacije o pristanku na sudjelovanje u istraživanju (npr. cilj istraživanja, mogući rizici, pravo na odustajanje, kako će se podatci obrađivati, gdje će se objaviti i u kojem obliku, itd.). Stranica s informiranim pristankom trebala bi biti napisana jednostavnim, razumljivim jezikom i ne bi smjela biti previše dugačka jer u tom slučaju je veća vjerojatnost da je ispitanici neće pročitati ili će samo preletjeti preko nje. Pretjerano složen postupak dobivanja informiranog pristanka može odvratiti neke ispitanike od sudjelovanja.

Kao i u drugim istraživanjima, osobitu pozornost treba posvetiti ranjivim skupinama. Savjetuje se izvan internetskog okruženja dobiti pristanak roditelja/skrbnika za sudjelovanje maloljetnika i ranjivih osoba u istraživanjima na internetu te ishoditi sve relevantne dozvole i suglasnosti nadležnih institucija. Prilikom takvih istraživanja potrebno je konzultirati se s Etičkim kodeksom istraživanja s djecom kojeg je moguće pronaći na **poveznici**.

Pristanak ispitanika u anketama koje se provode putem interneta

Za intervjuje ili fokus grupe koje se održavaju putem internetskih platformi, treba biti oprezan i poduzeti sve što je moguće kako bi se osigurala privatnost (npr. snimka video-razgovora ne prosljeđuje se trećim stranama, adekvatno se pohranjuju i uvid u njih ima samo istraživač/istraživački tim, snimke se nakon transkripcije uništavaju). Nadalje, iznimno je važno tražiti pristanak (suglasnost) ispitanika za audio i/ili video snimanje, što bi trebalo biti dio svih snimaka. Preporuka je da se online intervjui ili fokus grupe bilježe putem audio snimki, osim u iznimnim slučajevima gdje je zbog samog cilja istraživanja potrebno opažati neverbalnu komunikaciju ili npr. pokrete očiju.

Na **poveznici** je moguće pronaći elemente koji su bitni kod sastavljanja informiranog pristanka/poziva na istraživanja.

Povjerljivost

Kada se istraživanje provodi putem interneta postoji veći rizik po pitanju povjerljivosti podataka. Kritične točke u tom slučaju su prikupljanje podataka koji su pohranjeni na poslužitelju čiji je vlasnik treća strana, ili dijeljenje pseudonimiziranih skupova podataka koji se potencijalno ponovno mogu identificirati u kombinaciji s drugim informacijama koje su lako dostupne na internetu. Odnosno, traganjem do njihovog originalnog izvora može se otkriti identitet osoba čiji se podatci uzimaju. U „offline“ (izvanmrežnim) istraživanjima ispitanicima se garantira povjerljivost, ali to možda nije moguće osigurati putem interneta, osobito ako istraživači nisu stručnjaci za internetske i sigurnosne tehnologije.

Istraživači trebaju biti svjesni da je u mnogim slučajevima nemoguće održati apsolutnu povjerljivost osobnih podataka koji su od ispitanika prikupljeni na internetu jer **mreže ili sustavi nisu u potpunoj kontroli istraživača**. Čak i kad se putem interneta prikupljaju podatci koji ne sadrže potencijalno identificirajuće informacije, povjerljivost nije nužno zagarantirana. Primjerice, IP adresa (engl: Internet Protocol address), jedinstveni broj koji se dodjeljuje svakom uređaju na mreži, pohranjuje se uz online anketu što može povezati odgovore s prepoznatljivim pojedincem

Istraživači trebaju biti svjesni da iako neki podatci izgledaju anonimni, mogu svejedno omogućiti identificiranje pojedinca ako se povezuju s nekim drugim skupovima podataka. Vjerojatnost da će netko tako prepoznati ispitanike ili nastojati doći do njihovog identiteta relativno je niska, ali važno je da istraživač ima svijest o tome.

Istraživači trebaju razmotriti kako će ispitanike propisno informirati o načinima pohrane i prijenosa podataka osobito kada su veći rizici. Primjerice, standardna e-pošta relativno je nesigurna metoda prijenosa podataka. Pohrana podataka u „oblaku“ (engl. cloud) može biti sigurnosno izložena tijekom preuzimanja i učitavanja. Valja imati na umu sve moguće načine kako bi netko mogao otkriti identitet ispitanika. Primjerice, ako netko s internetskog foruma preuzme doslovni citat, upisivanje te fraze u tražilicu može dovesti do foruma gdje je tekst nastao. Ako su objave trajno arhivirane, moguće je putem citata otkriti autora, odnosno pojedinca.

Istraživači trebaju imati plan prikupljanja, obrade, izvještavanja i tumačenja podataka dobivenih s interneta koji neće ugroziti privatnost pojedinaca i povjerljivost podataka. Ako istraživač ne može jamčiti potpunu povjerljivost podataka, dužan je o tome informirati sudionike istraživanja. Stoga, nužno je pojasniti da iako su poduzeti svi naponi, povjerljivost tijekom internetske komunikacije nije moguće u potpunosti jamčiti. Kod korištenja web stranica od trećih strana za provedbu anketa potrebno je napomenuti da podatci mogu ostati pohranjeni kod poslužitelja izvan vremenskog okvira istraživačkog projekta, te da postoje određena sigurnosna ograničenja poput cyber napada ili hakiranja koja omogućuju neovlašteno preuzimanje podataka, a koja su izvan kontrole istraživača.

Odgovornost svakog istraživača je provjeriti uvjete platforme koju koristi u istraživanju (na koji način treća strana postupa s podacima, gdje se nalaze serveri na koji se podatci pohranjuju, izvan EU – usklađenost s GDPR-om, koliko dugo se podatci čuvaju, može li istraživač zatražiti uklanjanje podataka i sl.).

Anonimnost

Anonimnost je karakteristika značajna za identifikaciju samog sudionika u istraživanju, a osnovna joj je funkcija spriječiti povezivanje pruženih odgovora sa samim identitetom sudionika npr. imenom i prezimenom, te na taj način zaštititi identitet sudionika i promicati etičko načelo povjerljivosti. Anonimizacija podataka je proces kojim osobni podatci (podatci koji mogu identificirati fizičku osobu npr. ime i prezime, OIB, JMBAG, email adresa, broj telefona itd.) se pretvaraju u anonimne. Ako su podatci osobito osjetljivi ili ih je teže anonimizirati, tada postoji veći rizik od kršenja povjerljivosti. U brojnim istraživanjima istraživači ne prikupljaju imena ispitanika, ali možda prikupljaju druge podatke kao što su lokacija, IP adresa, adresa e-pošte. Ako se ti podatci prikupljaju automatski putem računalnog programa za anketiranje, važno je u informiranom pristanku ili pozivu/obavijesti na istraživanje navesti razlog zašto se prikupljaju ti podatci, te ukoliko oni nisu nužni izbrisati ih prije same pohrane.

Ukoliko istraživači tijekom online anketiranja prikupljaju podatak kao što je e-adresa, s ciljem naknadnog anketiranja ili slanja poklon bona, to izričito navesti u informiranom pristanku ili pozivu/obavijesti na istraživanje.

Te podatke bi istraživači trebali pohraniti odvojeno od podataka potrebnih za istraživanje. Povjerljivi podatci preporučuju se čuvati na mjestu zaštićenom povjerljivom šifrom.

Važno je pridržavati se načela proporcionalnosti – gdje je veći rizik za povjerljivost, tu je nužno detaljno informirati ispitanike o prirodi rizika. Slična razmatranja su potrebna kad se dijele neobrađeni cjeloviti podatci iz istraživanja u internetskim repozitorijima.

U slučajevima kad anonimnost nije primjenjiva te u potpunosti ne može biti zagarantirana onda se koriste metode **pseudonomizacije**, tj. korištenje različitih šifri ili pseudonima koji su izričito poznati samo istraživaču. Šifrnici ili zbirke kodova se uvijek moraju čuvati i pohranjivati odvojeno od prikupljenih podataka. **Važno:** *Pseudonomizacija nije isto što i anonimizacija!*

Obmana

Za neke vrste istraživanja, može biti potrebno uskratiti ispitanicima određene relevantne informacije, odnosno sakriti pravo istraživačko pitanje, primjerice kako bi se izbjegla kontaminacija podataka i ugrožavanje valjanosti i znanstvene vrijednosti istraživanja. To se može smatrati obmanom ispitanika (engl. deception) koja, ovisno o kontekstu, može izazvati dodatne etičke prijepore.

Kad je riječ o izvanmrežnim istraživanjima, takva etička pitanja rješavaju se objašnjavanjem prave prirode istraživanja na kraju prikupljanja podataka. Time se poštuje dostojanstvo pojedinaca jer se objašnjava zašto je istraživanje provedeno baš na taj način. U istraživanjima koja se provode putem interneta, ispitanik možda neće sudjelovati u istraživanju cijelo vrijeme i možda neće dobiti informacije na kraju o pravoj prirodi istraživanja. To se može riješiti pružanjem informacija o mrežnim stranicama za podršku ili telefonskog broja za pomoć. Jedno od takvih etičko-upitnih istraživanja u mrežnom okruženju koje je izazvalo najveće kontroverze u javnosti je Facebook istraživanje o emocionalnoj uključenosti Facebook korisnika, u kojem su namjerno mijenjajući sadržaj objava naslovnice, ne prema osobnim preferencijama (standardni način rada Facebook algoritma), s ciljem manipulativnog utjecanja na emocionalno stanje korisnika. (Jouhki et al. 2016)

Etička povjerenstva imaju važnu ulogu procjene znanstvene vrijednosti pojedinog istraživanja i potrebe za obmanom. Ispitanicima treba omogućiti odustajanje od sudjelovanja u istraživanju i važno je procijeniti eventualne štetne posljedice za ispitanike. Ponekad istraživači žele promatrati ponašanje osoba u online zajednicama, ali ne žele otkriti svoj identitet kako bi se izbjeglo narušavanje društvenih struktura. U takvim situacijama preporučuje se posavjetovati s administratorima ili moderatorima online zajednica te se ponašati u skladu s normama te zajednice i etičkih načela transparentnosti i poštovanja prema drugima radi izbjegavanja štete zajednici.

Literatura:

Jouhki, J., Lauk, E., Penttinen, M., Sormanen, N., & Uskali, T. (2016). Facebook's Emotional Contagion Experiment as a Challenge to Research Ethics. *Media and Communication*, 4, 75-85.

Odustajanje ispitanika

Važan element valjanog pristanka jest informacija da ispitanici imaju pravo na odustajanje od sudjelovanja u istraživanju (i tijekom istraživanja i nakon njega). U fazi pristanka te informacije trebaju uključivati pojedinosti o svim potrebnim vremenskim ograničenjima vezanima za povlačenje podataka (do kada ispitanici mogu povući svoje podatke) te mehanizmu na koji treba zatražiti svoje podatke i povlačenje iz istraživanja (primjerice, navođenje kontakt podataka istraživača za tu svrhu).

Sve zahtjeve ispitanika, koji su u skladu s tim pravima, treba poštivati. Rok za retrospektivno odustajanje iz istraživanja ne smije biti nerazuman ili usmjeren na ograničavanje prava na povlačenje podataka. U slučaju istraživanja koja nisu anonimna, mogućnost traženja retrospektivnog povlačenja podataka podrazumijeva da bi istraživači trebali imati mehanizme za pohranjivanje velikih skupova podataka koji će (samo istraživaču) omogućiti prepoznavanje pojedinačnih doprinosa istraživanju i brisanje samo tih podataka. Primjerice, istraživači od ispitanika mogu tražiti da smisle jedinstvenu šifru koja će se koristiti samo za tu svrhu.

Tijekom istraživanja koja se provode putem interneta ispitanicima također treba osigurati pravo na odustajanje od sudjelovanja. Dva ključna čimbenika koja istraživanja putem interneta čine drugačijim od izvanmrežnih istraživanja su nedostatak fizičke prisutnosti istraživača i ispitanika te automatizirano prikupljanje podataka tijekom istraživanja.

Odustajanje ispitanika u online anketi

Primjerice, ispitanik može pristati na sudjelovanje u online anketi. Nakon određenog broja odgovorenih pitanja, ispitanik može odlučiti da ne želi sudjelovati u istraživanju i zatvara mrežnu stranicu s anketom. Ispitanik u tom trenutku možda nije svjestan da su podatci koje je dao na prethodna pitanja već automatski pohranjeni te da će se ti podatci koristiti u istraživačke svrhe bez obzira na to što anketa nije ispunjena do kraja. U tim situacijama nemamo informaciju je li ispitanik odlučio povući svoju privolu za sudjelovanje u istraživanju. Stoga je za anketna istraživanja preporučljivo osmisliti „gumb za odustajanje“ koji će na svakoj stranici ankete ispitanicima omogućiti odustajanje od istraživanja. U idealnom slučaju, takav gumb bi ispitanike vodio na stranicu na kojoj bi se mogli izjasniti traži li potpuno povlačenje svojih danih podataka ili dozvoljava istraživačima korištenje djelomičnih podataka.

Odustajanje ispitanika u kvalitativnim online istraživanjima

U kvalitativnim pristupima mogu se također pojaviti različita pitanja vezano za osiguravanje prava ispitanika na odustajanje od sudjelovanja u istraživanju. Primjerice, tijekom online fokus grupe bit će jasno ako netko izrazi želju za odustajanjem od sudjelovanja. Međutim, izdvajanje doprinosa tog pojedinca od cijelog razgovora unutar fokus grupe može biti vrlo problematično. Primjerice, možda su se drugi članovi fokus skupine referirali na tog ispitanika ili njegove komentare. Ta pitanja, međutim, nisu specifična samo za fokus grupe koje se provode putem interneta.

Odustajanje ispitanika koji nisu dali suglasnost za sudjelovanje u istraživanju

Ukoliko osoba otkrije da su njene objave, primjerice na forumima za raspravu ili na društvenim mrežama, korištene u istraživačkom projektu, bez njenog dopuštenja, mogli bi se pojaviti problemi. S pravne strane, ako osoba sazna da su njene internetske objave ili tragovi aktivnosti pohranjeni i korišteni u svrhu istraživanja, mogla bi se pozvati na lokalni zakon o zaštiti osobnih podataka ako se ti podatci koji se obrađuju mogu povezati s tom osobom.

U mnogim je slučajevima vrlo malo vjerojatno da će osoba ikada saznati da su njene mrežne objave korištene za istraživačke svrhe. Međutim, to ne isključuje odgovornost istraživača da osigura maksimalne postupke anonimizacije. Primjerice, umjesto korištenja citata, istraživač bi trebao parafrazirati tekst skinut s interneta kako se ne bi korištenjem izravnog citata moglo doći do izvora informacije.

Također valja razmotriti što se događa s podacima koji su prikupljeni s mrežne stranice na kojoj se izvorna objava briše prije nego je istraživanje dovršeno. Kad su podatci skinuti s mreže i obrađeni, mala je vjerojatnost da će se istraživač ponovo vraćati na mrežnu stranicu provjeravati jesu li te informacija i dalje na internetu. U tim slučajevima valja osigurati da su podatci zadovoljavali načelo javnosti i sva primjenjiva etička načela u trenutku kad su prikupljeni, osim ako su uključivali nešto što se može smatrati nezakonitim ili kršenjem uvjeta korištenja.

Autorska i srodna prava

Pitanje oko slobode korištenja materijala koji su preuzeti sa mrežnih stranica nije jednostavno za odgovoriti. U načelu, svi sadržaji koji su objavljeni na mrežnim stranicama su nečija autorska djela. Prava na reproduciranje tih autorskih djela leži ili na samim autorima ili na izdavačima koji su vlasnici tih prava. Autori ili izdavači tih djela mogu zabraniti ili odobriti korištenje svojih djela. Postoji nekoliko područja koje pokriva Zakon o autorskom pravu i srodnim pravima (NN 111/21), a to su: znanost, umjetnost i književnost. Mi ćemo se ovdje usmjeriti na znanstveno područje.

Koji su to točno sadržaji iz znanstvenog područja?

Tu spadaju svi izražaji ideja iz područja znanosti poput znanstvenih ili stručnih radova. Konkretno, to mogu biti tablice, tekstovi, grafikoni, slike, upitnici, testovi i slično. Ovdje postoji nekoliko iznimki, poput one da se matematičke formule ne mogu zaštititi.

Kako ostvariti prava za reprodukciju sadržaja?

Ovisi na koji način je materijal koji želite upotrijebiti objavljen. Svi radovi iz područja znanosti, a koje možemo pronaći na internetu, su objavljeni ili kroz Otvoreni pristup (Open Access, eng.) ili kroz tradicionalni izdavački pristup.

Ovisi na koji način je materijal koji želite upotrijebiti objavljen. Svi radovi iz područja znanosti, a koje možemo pronaći na internetu, su objavljeni ili kroz Otvoreni pristup (Open Access, eng.) ili kroz tradicionalni izdavački pristup.

Otvoreni pristup predstavlja slobodan mrežni pristup svim sadržajima koji su objavljeni unutar ovakvog pristupa. Informacije koje su objavljene na ovaj način su slobodne za čitanje, pohranjivanje i slično. Otvoreni pristup omogućava reprodukciju materijala na besplatan način, uz neke uvjete. Taj pristup ne omogućava prenošenje prava vlasništva ili intelektualnog vlasništva nad objavljenim materijalima. Uvjeti pod kojima možete koristiti materijale objavljene su nabrojani ovdje (<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/read/>). Za radove objavljene pod Otvorenim pristupom, ne trebamo tražiti eksplicitne dozvole za korištenje, već je dovoljno navesti referencu izvora podataka. Osim znanstvenih radova, moguće je da su neki drugi materijali objavljeni na ovaj način. Materijali poput anketa, upitnika ili testova iz područja sociologije, psihologije, medicine ili slično. U tom slučaju, također nije potrebno pitati (osim ako je drugačije navedeno) autore za korištenje njihovih instrumenata.

Tradicionalan izdavački pristup je pristup kojim se autorska i srodna prava štite na jedan drugačiji način. Znanstvenim radovima objavljenim u klasičnim časopisima, nije moguće pristupiti bez plaćanja. Većina etabliranih znanstvenih časopisa spada pod ovu kategoriju izdavaštva. Testovi, ankete ili npr. trijažni upitnici i različiti mjerni instrumenti su često zaštićeni ovim pristupom kako bi osigurali autorima imovinska (ekonomska) prava nad njihovim djelima. Ako su djela zaštićena na ovaj način, sam izdavač propisuje na koji način (najčešće uz plaćanje) možete koristiti objavljena djela.

Postoji i treća opcija kod ostvarivanja prava za korištenje i reprodukciju, a to je kontaktirati autore znanstvenih djela, stručnih radova ili mjernih instrumenata i pitati ih za dozvolu, pristup ili korištenje tih djela.

Više o autorskim pravima na:

<https://www.otvorena-znanost.hr/otvoreni-pristup/>

<https://www.dziv.hr/hr/intelektualno-vlasnistvo/autorsko-pravo/>

2. Akademska integritet

Svaki istraživački projekt treba zadovoljavati kriterije kvalitete, akademskog integriteta i doprinosa. U kontekstu internetskih istraživanja nedostatak izravne fizičke blizine između istraživača i ispitanika može utjecati na razine kontrole i svjesnost istraživača o ponašanju i obilježjima ispitanika. Važna je svijest o potencijalnoj šteti koja može nastati širenjem netočne ili obmanjujuće informacije, primjerice nevažjećih rezultata i zaključaka istraživanja.

Osobito je važan oprez kad se radi s podacima velikog obujma (engl. big data) i kad se koristi umjetna inteligencija za strojno učenje kojim se generiraju potencijalno obmanjujuće, netočne ili štetne informacije i zaključci o ispitanicima (kao što je predviđanje vjerojatnog ponašanja, rizika ili razvrstavanje ljudi na temelju algoritama i modela).

Razine kontrole

Veći stupanj „udaljenosti“ istraživača od ispitanika u internetskim istraživanjima može dovesti do poteškoća u održavanju razine kontrole nad istraživačkim postupcima i okolišem.

Na internetu nije uvijek moguće provjeriti:

- a.) tko ima pristup sudjelovanju u istraživanju (npr. samo glavni istraživač, IT admin?);
- b.) koji su okolišni uvjeti u kojima ispitanici odgovaraju na pitanja (npr. gledaju li televiziju u isto vrijeme);
- c.) osjećaji, reakcije sudionika, odgovori na proces istraživanja; i
- d.) varijacije u postupku istraživanja zbog različitog hardvera i softvera konfiguracije.

Točka a) posebno je relevantna za pitanja društvene odgovornosti i znanstvenog integriteta. Točke b) i d) su najrelevantnije za pitanja znanstvenog integriteta. Točka c) odnosi se na pitanja štete.

Što se tiče varijacija (između ispitanika) u kontekstu sudjelovanja i proceduralnih aspekata istraživanja, ključno je voditi računa da nedostatak kontrole može dovesti do varijacija koje bi pak mogle dovesti do nevažećih podataka i zaključaka.

Primjerice, ako se provodi eksperiment kojim se ispituje pamćenje, možda nemaju svi ispitanici jednake okolišne uvjete. Također, u takvom eksperimentu je važno onemogućiti ispitanicima da se vraćaju natrag na prethodnu stranicu i provjeravaju ono što su trebali zapamtiti.

Neki ispitanici više puta mogu ispuniti internetsku anketu, što može potkopati valjanost nekog istraživanja. Forenzika podataka može pomoći u otkrivanju višestrukog slanja podataka od istog sudionika (provjerom IP adrese, preglednika i operativnog sustava, itd.). Brojne komercijalne platforme za online ankete uključuju takve provjere i imaju mehanizme sprječavanja višestrukih podnesaka. Razine kontrole koje su potrebne i koje se mogu postići važno je razmotriti ovisno o specifičnom istraživanju. Primjerice, ako se ispituju spolne razlike, bilo bi važno potvrditi da su ispitanici u istraživanju doista bili muškarci ili žene, ali to može biti teško provjeriti u praksi.

Nadalje, postoji mogućnost da će online upitnike ispunjavati „botovi“ ili drugi oblici umjetne inteligencije ako su te ankete plaćene. Stoga u takvim istraživanjima treba koristiti odgovarajuće metode kao što su otvorena pitanja, „captcha“ ili korištenje logike preskakanja kako bi se izbjegli „automatizirani“ ispitanici.

3. Društvena odgovornost

U znanstvenom istraživanju valja voditi računa o načelu društvene odgovornosti koja u osnovi pretpostavlja sljedeće: poštivanje privatnosti pojedinca ili neke skupine unutar društvene grupe, tj. izbjegavanje narušavanja integriteta bilo pojedinca bilo skupine ljudi. Onaj tko namjerava koristiti postojeće online društvene grupe za istraživanja mora o tome voditi računa. Tu je jako važno pitanje razlika između javne i privatne domene. Upad istraživača u prostore koje njihovi korisnici smatraju privatnim može biti invazivan, nepoželjan i društveno neodgovoran postupak.

To može dovesti do problema u proučavanju određenih zajednica pri čemu članovi mogu odgovoriti na različite načine na ideju da ih se promatra. Ako se procijeni da je znanstvena vrijednost istraživanja velika, manje upadljivo može biti pridruživanje grupi i promatranje grupe kako bi se izbjegao potencijalni štetni učinak na razinu povjerenja i kohezije. Također, istraživač može kontaktirati administratora grupe, koji će postaviti obavijest o provođenju istraživanja na stranicu grupe.

Važno je voditi računa o diseminaciji prikupljenih podataka. Primjerice, ako istraživač na internetu piše blog o svojem istraživanju i tamo radi bilješke, na taj način bi se mogle širiti informacije o istraživanju, prikupljenim podacima i, potencijalno o ispitanicima koji u njemu sudjeluju.

Sljedeće pitanje relevantno za društvenu odgovornost je razmatranje kako online metode prikupljanja podataka sustavno isključuju osobe koje imaju poteškoća s pristupom ili snalaženjem na internetu, te kako bi to moglo marginalizirati skupine koje bi mogle biti već nedovoljno zastupljene u istraživanjima. Na primjer, nejednakost u korištenju interneta prisutna je unutar društva zbog društvenih, geografskih ili geopolitičkih razloga. Isključivim prikupljanjem podataka na mreži možemo stoga nastaviti promicati nejednakost i dobrobit onih koji su već privilegirani.

4. Smanjenje potencijalnih štetnih učinaka samog istraživanja

Ispitanici

Za ispitanike ovo načelo utjelovljuje mnoge ključne točke i pitanja koja su već spomenuta, uključujući osiguravanje znanstvene vrijednosti (najveće moguće koristi) i poduzimanje koraka za zaštitu ispitanika od svih štetnih učinaka koji proizlaze iz istraživanja. Takvi koraci mogu uključivati dobivanje valjanog pristanka, osiguravanje anonimnosti i povjerljivosti (kako bi se šteta svela na najmanju moguću mjeru) i održavanje odgovarajuće razine kontrole nad procesom istraživanja (kako bi se povećala korist i smanjila šteta).

Kao što je već navedeno, nedostatak kontrole može dovesti do problema u provjeravanju identiteta (npr. utvrđivanje je li ispitanik minimalne dobi potrebne za davanje informiranog pristanka ili otkrivanje višestrukog sudjelovanja u istraživanju). U vezi s pitanjima provjere identiteta (npr. ograničavanje sudjelovanja), istraživač treba pažljivo odmjeriti sve potencijalne štetne učinke ako maloljetnik (na primjer) pokuša i uspije sudjelovati u istraživanju namijenjenom za odrasle. Opet se javlja ključno načelo proporcionalnosti, da etičke provjere i procedure trebaju biti proporcionalne procijenjenim rizicima i potencijalu štete.

U situacijama visokog rizika, istraživači bi trebali razmotriti je li njihovo istraživanje stvarno prikladno za provedbu putem interneta. Najveću razinu kontrole omogućuju razgovori putem interneta u realnom vremenu, a koji su ujedno i zaštićeni s kraja na kraj enkripcijom (eng. end-to-end). Nadalje, istraživač mora biti upoznat s kime se sve podatci s određene platforme za istraživanje dijele.

Istraživači trebaju biti svjesni da je sigurnost nekriptiranih poruka e-pošte niska te da se sadržaj e-poruka može objaviti na internetu. Također, i računalni programi koji rade transkripciju audio-podataka mogu imati sigurnosne probleme. Razgovori s ispitanicima koji se provode online trebali bi se provoditi u sigurnim online sobama za sastanke zaštićenima šifrom, računalni program bi trebao imati odgovarajuća pravila o sigurnosti (primjerice, ne šalje podatke trećim osobama) i istraživači bi se trebali spojiti na Internet putem sigurne mreže, a ne mreža koje su besplatno dostupne u javnim prostorima.

Istraživači

Za istraživače su također važni principi smanjenja moguće štete. Primjerice, istraživači mogu doći u dodir s osjetljivim ili uznemirujućim sadržajem, osobito ako nenametljivo promatraju nečije ponašanje na internetu, ali i tijekom razgovora koji se provode putem interneta.

Dijeljenjem svojih rezultata na internetu istraživači mogu izazvati neželjenu pozornost ili potaknuti slanje uznemirujućih poruka. Istraživači na internetskim platformama mogu početi dobivati poruke od osoba koje traže žurnu pomoć ili savjet (primjerice, od osoba koje su žrtve nasilja u obitelji), što može predstavljati dodatni teret za istraživača.

Također je važno razmotriti reputaciju istraživača i ustanove. Mogućnost širenja i vidljivosti podataka prikupljenih tijekom istraživanja može staviti istraživača i ustanovu pod povećalo te narušiti njihovu reputaciju. To nije ograničeno na internetska istraživanja, doduše. Uglavnom, istraživači trebaju voditi računa da internetska istraživanja mogu imati i neke rizike za njih samih, a ne samo za ispitanike.

Nadalje, istraživači trebaju razmotriti koje mrežne stranice i usluge koriste tijekom istraživanja. Primjerice, pristup mrežnim stranicama za istraživanja koja se odnose na nezakonite radnje (npr. terorizam) može istraživača dovesti do pravnih problema. Stoga istraživači trebaju čuvati vlastiti integritet kad promišljaju o pristupanju mrežnim stranicama koje su osmišljene s ciljem nuđenja ilegalnih usluga, proizvoda ili aktivnosti, i prije nego se upuste u tako nešto trebaju osigurati dozvolu za to od relevantnih tijela.

Literatura:

British Psychological Society, 2017, Dostupno na: <https://www.bps.org.uk/news-and-policy/ethics-guidelines-internet-mediated-research>

The Embassy of Good Science. Internet Research Ethics. Dostupno na: <https://embassy.science/wiki/Theme:C625f619-a0a4-4005-b66b-07803ffc05ae>

Sugiura L, Wiles R. Ethical challenges in online research: Public/private perceptions. *Research Ethics*. 2017;13(3-4):184-199.

Ahteensuu M. Do you use social media data in your research. *Responsible Research*. 23. listopada 2019. Dostupno na: <https://vastuullinentiede.fi/en/doing-research/do-you-use-social-media-data-your-research>

LimeSurvey

Sveučilišni računski centar (Srce) nudi alat LimeSurvey koji služi za izradu i provedbu anketnih upitnika. Preduvjet za ostvarivanje pristupa je posjedovanje elektroničkog identiteta u sustavu AAI@EduHr. LimeSurvey adekvatna je zamjena platformama kao što je Google Forms te nudi više mogućnosti prilagodbe samog anketnog upitnika. Alat je jednostavan za korištenje i prilagodljiv potrebama istraživača. Prednosti LimeSurveya su intuitivno sučelje, jednostavnost korištenja (istraživačima i sudionicima istraživanja), 28 predložaka različitih formi anketnih pitanja, izvješća o ispunjenosti anketnog upitnika te interaktivni vodiči koje je moguće pronaći online.

Pristupna poveznica - <http://limesurvey.srce.hr/>

Upute za korisnike - <https://limesurvey.srce.hr/upute/index.html>

Stvaranje nove ankete:

1. Potrebno je pristupiti stranici uz AAI@EduHr identitet
2. Na gornjoj navigacijskoj traki odabrati dio Surveys – Create a new survey
3. Moguće je odabrati jezik ankete. Ukoliko se anketa provodi na više jezika (npr. hrvatski i engleski) na početku se odabire osnovni jezik, a u koracima koji slijede istraživaču će se ponuditi dodatnih jezika.
4. Nakon odabira osnovnog jezika moguće je dodati naslov ankete, opis, pozdravnu poruku, ali i odrediti dizajn same ankete (hoće li se otvarati pitanje po pitanje, hoće li se stvarati grupe pitanja koje će se prikazivati ili će cijela anketa biti u potpunosti dostupna na početku stranice)
5. Istraživač mora prvo stvoriti grupu/e te onda dodavati pitanje po pitanje u anketni upitnik (moguće je odabrati question type ovisno o potrebi)
6. Ukoliko istraživač anketu provodi na više jezika, prilikom sastavljanja pitanja nužno je istovremeno stvarati na svim jezicima koji su odabrani
7. Nakon što se stvori pitanje odabere se opcija „Save & Close“. Zatim na gornjoj navigacijskoj traci se odabire „Edit subquestions“ kako bi se dodali ponuđeni odgovori. Ako se anketa provodi na više jezika, odgovori se pišu na ovaj način: da; yes; oui

REDCap

RedCap je aplikacija koja služi za izradu i upravljanje online anketama posebice u istraživačkim studijama. Usklađena je sa zakonskom regulativom (GDPR). Aplikacija je besplatna, a partnerska ustanova (među kojom se nalazi i Hrvatsko katoličko sveučilište) ima potpunu kontrolu nad podacima.

Pristupna poveznica: <https://projectredcap.org/>

Odgovorna osoba na Sveučilištu: Filip Boras (filip.boras@unicath.hr)